

Булгакова Оксана (Київ)

94(477)–058.237(477):303.211

КІЛЬКІСНО-ЯКІСНІ ПОКАЗНИКИ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УКРАЇНИ ДОБИ «ВІДЛИГИ» (на прикладі істориків)

В статті на прикладі істориків розглядаються кількісно-якісні характеристики складу науково-педагогічної інтелігенції України.

Ключові слова: науково-педагогічна інтелігенція, історики, вузи, «відлига».

Відомо, що ХХ з'їзд КПРС дав поштовх національно-духовному пробудженню суспільства і мав вплив на історичну науку. Сьогодні історики немало говорять про недоліки радянської історіографії, її ідеологізованість¹, однак необхідне їй подальше і всебічне вивчення, більш об'єктивне висвітлення.

До перших робіт, які висвітлюють питання стану історичної науки в період «відлиги» слід віднести низку статей, серед яких варто зазначити статті П.Лаврова і М.Марченка — «Вітчизняна історія в Київському університеті за 125 років», а також О.Касименка — «Про перспективний план розвитку історичної науки на наступні 10–15 років». Слід відмітити також наукові праці А.Введенського і Л.Мельника — «Предмет, метод і завдання історичної науки», колективну монографію В.Дядиченка, Ф.Лося, В.Сарбея — «Розвиток історичної науки в УРСР», а також «Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади», «Історія Київського університету» (1834–1959) та ін. Якщо проаналізувати зміст згаданих наукових робіт, то необхідно зазначити їх загальну заполітизованість та ідеологічну заангажованість. Фактично зараз є всі підстави стверджувати про те, що об'єктивної оцінки стану історичної науки вони не давали, оскільки замість висвітлення реалій стану історичної науки вони здебільшого продовжували возвеличення партійно-державного керівництва країни.

До праць, присвячених даній темі у кінці 1980-х — у 1990-і роки належать чисельні статті В.Головка, С.Пивовара, в яких автори по-новому, з позицій сьогодення, з залученням нових джерел аналізують проблеми історичної науки в Україні радянського періоду. До монографій, присвячених українській історіографії, належать праці А.Коцура та В.Коцура, а також В.Головка. Серед джерел з даної теми використано спогади І.Рибалки «Така наша доля: Сторінки життя мого покоління». В роботі йдеться про стан історичної науки та атмосферу, в якій жили і працювали вчені. Також у розвідці використані матеріали Державного архіву міста Києва.

Мета даної статті — на прикладі істориків об'єктивно і комплексно відтворити кількісно-якісні характеристики складу науково-педагогічної інтелігенції періоду «відлиги».

Прихід до влади М.С.Хрущова ознаменував початок нового етапу в історії СРСР, що дістав назву «відлиги». Відлига позначилася лібералізацією суспільного життя, в якій велику роль відіграв XX з'їзд КПРС. Саме він став тим передвісником, що був покликаний докорінно змінити життя країни та суспільства, пробудити його та звільнити від ілюзій. XX з'їзд КПРС, що сказав уголос правду про багато з того, про що усі здогадувалися, не стільки дав нашому суспільству відповіді, скільки поставив перед ним нові запитання — і в цьому його історичне значення².

Промова на з'їзді М.Хрущова «Про подолання культу особи та його наслідків» стала поштовхом для перегляду цінностей, які раніше вважалися догмами. Зокрема, ця доповідь підірвала монопольне володарювання сталінських поглядів в науці, руйнувала міф про нього як великого вченого: енциклопедиста, історика, філософа, економіста, лінгвіста³. Як згадує професор Харківського університету Іван Рибалка, дізнавшись про доповідь М.Хрущова на XX з'їзді КПРС літні люди плакали, адже з розвінчанням Сталіна зникали основи, підвалини їх життя, відчувався злам, обвал у свідомості⁴.

Серед позитивних тенденцій, що спостерігалися після XX з'їзду КПРС слід відмітити поживлення науково-видавничої діяльності осередків історичної науки — Інституту історії АН УРСР та кафедри історії України Київського університету. Значно зросла при цьому кількість історичних досліджень⁵.

Доба «відлиги» позначилася змінами в суспільно-політичному житті країни. Наукова інтелігенція чи не найперша в цей час відчула на собі ті процеси лібералізації суспільного життя, що охопили країну. Кількісно-якісні показники науково-педагогічної інтелігенції напряму впливають на якість підготовки студентства. Так, у 1953 р. в Інституті історії АН УРСР працював 51 науковий співробітник. З них — 35 осіб склали старші наукові співробітники, 16 — молодші наукові співробітники. Якісна характеристика складу науковців така — 2 доктори наук та 34 кандидати наук⁶.

У цей час спостерігалася нестача науковців зі ступенем доктора наук. Питання підготовки докторів історичних наук було гострим не лише для Академії наук, а й для всієї країни. Так, якщо в 1953 р. всього по УРСР дисертації на ступінь кандидата історичних наук захистили 113 чоловік, то на ступінь доктора історичних наук лише 2 особи, в т. ч. на Академію наук припадає 26 кандидатів і 2 згаданих доктори історичних наук⁷.

Загалом станом на 1956 р. в Інституті історії працювали 61 науковий співробітник, з яких 39 обіймали посади старшого наукового співробітника та 13 посади молодшого наукового співробітника. Серед загалу науковців 5 осіб мали ступінь доктора наук та 45 осіб — ступінь кандидата наук.

Упродовж 1953–1956 рр. кількість кандидатів наук зросла з 34 до 45 осіб, а кількість докторів наук — з 2 до 5 осіб.

Науковий склад Інституту історії впродовж 1944–1956 рр. виріс втричі, або з 19 до 61 осіб, а кількість кандидатів наук зросла майже в 5 разів, відповідно з 8 до 45 осіб і склала 74% від загальної кількості науковців інституту. Кількість співробітників Інституту історії зі ступенем доктора наук за цей період фактично не змінилася. Так, в 1944 р. їх кількість складала 4 особи, а на 1956 р. їх було лише п'ятеро, або 8% від загальної кількості наукових працівників установи⁸.

Незважаючи на кадрові скорочення в Академії наук на початку 1950-х років окремим історичним установам вдалося збільшити свій науковий кадровий склад щонайменше втричі. Внаслідок реструктуризації та розширення тематики наукових досліджень Інститут історії України АН УРСР за постановою Ради Міністрів УРСР від 2 березня 1953 р. було перейменовано в Інститут історії АН УРСР. У цей період в історичних установах працювали такі відомі історики, як: чл.-кор. М.Петровський та С.Юшков, К.Гуслистый, І.Крип'якевич, Ф.Шевченко, а також археологи: акад. П.Єфіменко, чл.-кор. Л.Славін, М.Рудинський та інші, які збагатили історичну науку своїми дослідженнями.

У 1955 році із загального числа 22363 наукових працівників Української РСР 14474 працювали у ВНЗ⁹.

У Західній Україні розташовувалися філії інститутів Академії наук УРСР. 1951 р. у Львові було створено Інститут суспільних наук АН УРСР. В інституті працювало 48 науковців: дійсний член АН УРСР, член-кореспондент Академії архітектури УРСР, три доктори наук, одинадцять кандидатів, один доцент і тридцять один науковець без вченого звання. Тут продовжувала діяти львівська історична школа Михайла Грушевського, про створення якої вперше заявив Олександр Оглоблин¹⁰.

Найяскравішим представником школи залишався Іван Крип'якевич, який з 1953 по 1962 рік очолював інститут. І.Крип'якевич, крім директорства, обійняв посаду завідувача відділу історії України.

На початковому етапі діяльності інституту його ядро становили вчені старої генерації, зокрема, колишні співробітники Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ): Михайло Возняк, Іларіон Свенціцький, Маркіян Смішко, Антон Генсіорський, Олександр Тисовський, Марія Деркач, Дмитро Бандрівський, Лукія Гумецька, Володимир Огоновський, Петро Карманський.

Другу групу науковців інституту становили вихідці із Західної України, які розпочали свою наукову діяльність напередодні Другої світової війни та у перші роки радянської влади — Степан Щурат, Михайло Лемеха, Павло Приступа, Іван Керницький, Степан Білецький та інші і, головним чином, прибулі з Наддніпрянської України — Іван Романченко, Михайло Герасименко, Микола Матвійчик¹¹.

Статистичні дані кількості науковців загалом по СРСР у повоєнний період мали таку динаміку. Кількість наукових працівників у ВНЗ значно зросла: з 86,5 тис. у 1950 р. до 119,1 тис. у 1955 р. При цьому в 1955 р. у ВНЗ працювало наукових працівників більше, ніж в науково-дослідних інститутах і на виробництві. Загальна кількість науковців СРСР в цей період складала 223,9 тис. осіб. Більше половини всіх науковців СРСР працювали на викладацькій роботі (119,1 тис. з 223,9 тис. осіб). В 1955 р. у ВНЗ викладало 5547 докторів наук, з них професорів — 5070 осіб. Крім того, у ВНЗ було 43 450 кандидатів наук (з них 22,5 тис. доцентів). Майже 2,6 тис. доцентів і більше 700 професорів не мали вчених звань¹². В аспірантурах ВНЗ у 1955 р. навчалось 18 тис. осіб, що в два рази більше, ніж до війни.

У квітні 1956 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи покращення підготовки та атестації наукових та педагогічних кадрів». 20 серпня постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 1956 р. «Про заходи щодо покращення підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів» були внесені корективи у систему підготовки докторів наук, унаслідок чого прийом у докторантуру припинявся.

Згідно постанови в аспірантуру за спеціальностями, що мали прикладний характер, стали приймати передусім тих, хто мав стаж роботи не менше двох років та здібності до наукової роботи. З теоретичних спеціальностей брали до аспірантури одразу після закінчення вишу. Захист дисертації дозволявся після публікації її основних положень у вигляді статей або монографії. Підвищення вимог до дисертації мало сприяти підвищенню якісних параметрів підготовки наукових кадрів¹³.

Після XX з'їзду КПРС було створено Науково-технічну раду Міністерства вищої освіти СРСР з трьох відділень: суспільних, природничих та технічних наук.

В 1955/56 навчальному році в усіх вищих навчальних закладах було введено новий перелік спеціальностей, що передбачав підготовку кадрів з вищою освітою більш широкого профілю. Згідно із затвердженим переліком кількість спеціальностей, з яких ВНЗ СРСР готували кадри, зменшилася з 660 до 300, а в інститутах УРСР — з 299 до 212¹⁴. Одночасно укрупнювались спеціалізації всередині кожної спеціальності, встановлювався обов'язковий перелік спеціальностей з нової техніки.

У зв'язку зі зменшенням прийому на деякі гуманітарні спеціальності і враховуючи наявність в університетах кращих, ніж у педвузах умов для навчання, у 1956/57 навчальному році об'єднано історичний факультет і факультет природознавства та географії Київського педагогічного інституту з відповідними факультетами Київського університету; історичні факультети Дрогобицького та Львівського педінститутів і факультет мови та літератури Кременецького педінституту з відповідними факультетами Львівського університету; історичні факультети Вінницького та Кіровоградського, історичний і географічний факультети Одеського, факультет природознавства Бердичівського, мови та літератури Ізмаїльського педінститутів з відповідними факультетами Одеського університету; історичний факультет і факультет природознавства та географії Харківського педінституту, історичний факультет Сумського педінституту з відповідними факультетами Харківського університету¹⁵.

Підготовка кадрів через докторантуру та аспірантуру давала можливість ВНЗ України поповнити свої колективи значною кількістю спеціалістів, які мали достатній рівень наукової та педагогічної кваліфікації. В 1958 р. у ВНЗ України працювало 23235 викладачів, у тому числі 8103 кандидатів і доцентів, 805 професорів та докторів наук¹⁶.

Як зазначає О.Сергійчук, за вісім років відбулося зменшення числа докторів наук на 1,3 відсотки порівняно із загальною кількістю наукових працівників України. Вчених звань доцентів і професорів довоєнного рівня було досягнуто лише протягом 15 років після Вітчизняної війни. За період 1951–1955 рр. Вища атестаційна комісія (у Москві) присвоїла вчене звання професора 202 і вчене звання доцента 1536 науковим працівникам України¹⁷. Незважаючи на те, що у 1965 р. в Україні працювало 93984 наукових працівників з них 1885 докторів наук і 19291 кандидатів наук, вищі й надалі відчували потребу у висококваліфікованих спеціалістах¹⁸.

Отже, в період 1953–1964 рр. відбулося зростання науково-педагогічних працівників у вищих навчальних закладах.

Керівництво країни взяло курс на скорочення підготовки кадрів з гуманітарних наук, проте збільшувалася кількість підготовки кадрів науковців з фізики, математики, сільського господарства, технічних і природничих наук.

Таким чином можна зробити висновок, що ХХ з'їзд КПРС та критика культу особи Сталіна не мали тих наслідків, на які очікувало суспільство, бо критика не торкалася сталінської ідеології, методів боротьби з інакодумцями¹⁹. А, отже, в цілому вона була поверхневою і не змінила самої системи, яка продовжувала впливати на усі сфери життя суспільства. Проте, хрущовська «відлига», спроби лібералізації суспільства дали поштовх до розвитку історичної науки²⁰. Процес лібералізації, демократизації та десталінізації

охопив чи не всі сторони життя країни і найбільше вплинув на духовну сферу. XX з'їзд КПРС поклав початок розкріпаченню свідомості і світобачення істориків, що призвело до створення праць, які і сьогодні можуть претендувати на почесне місце в українській історіографії. Та, незважаючи на позитивні моменти «відлиги», історична наука залишалася під пильним контролем влади.

Отже, кількісно-якісні показники науково-педагогічної інтелігенції цього періоду свідчать про зменшення кандидатів наук та збільшення докторів наук. У 1950 р. кількість кандидатів наук з історичної галузі знань складала 547 осіб, а в 1960 р. — 339. Кількість докторів наук у 1950 р. — 21, а в 1960 р. — 26. Це пов'язано із підвищенням вимог до дисертаційних робіт.

Наразі можемо стверджувати, що «відлига» мала суперечливий характер, її політика не була послідовною. Зміни, на які очікувало суспільство, не відбулися й історична наука в подальшому, як і інші суспільні науки розвивалася в умовах пануючої комуністичної ідеології.

В статье на примере историков рассматриваются количественно-качественные характеристики состава научно-педагогической интеллигенции Украины.

Ключевые слова: научно-педагогическая интеллигенция, историки, вузы, «оттепель».

In the article on the historians considered quantitative and qualitative characteristics of scientific and pedagogical intelligentsia in Ukraine.

Key words: scientifically pedagogical intelligentsia, historians, institutes of higher, «thaw».

¹ Пивовар С. Соціальні аспекти української державності в радянській історіографії: між ідеологією та наукою // Історія та історіографія в Європі — К. 2003. — Вип. 1–2. — С. 125.

² Арбатов Г.А. Затянувшееся выздоровление (1953–1985 гг.). Свидетельство современника. — М., 1991. — С. 29.

³ Пыжиков А.В. Общественные науки в годы «оттепели» // Преподавание истории в школе. — 2000. — № 5. — С. 15.

⁴ Рибалка І.К. Така наша доля: Сторінки життя мого покоління. — Харків: Основа, 1999. — С. 126.

⁵ Головка В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. — К.: НАН України, Інститут історії України, 2003. — С. 106.

⁶ Кондратенко О.Ю. Українська академічна історична наука (1944–1956 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 271.

⁷ Там само. — С. 111.

⁸ Там само. С. 113.

⁹ Прохоренко О. Динаміка кількісних і якісних характеристик науково-педагогічної інтелігенції УРСР (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. — Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки. Матеріали «круглого столу» / Відп. Ред. В.М.Даниленко. — К.: Ніка-Центр, 2006. — С. 193.

¹⁰ Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя ті діяльності (40–50 рр. ХХ ст.). / Монографія. — Чернівці: Рута, 2002. — С. 200.

¹¹ Там само.

¹² Чуткерашвили Е.В. Развитие высшего образования в СССР. — М.: Высшая школа, 1961. — С. 171.

¹³ Там само. — С. 172.

¹⁴ Вища школа Української РСР за 50 років / Під ред. Пітова. В.І. — Ч. 2. — К.: Видавництво Київського університету, 1968. — С. 52.

¹⁵ Там само. — С. 53.

¹⁶ Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. — К.: Статистика, 1960. — С. 623.

¹⁷ Галкин К.Т. Из истории аттестации научно-педагогических кадров // Весник высшей школы. — 1957. — № 9. — С. 44–48.

¹⁸ Сергійчук О.М. Вища школа в умовах лібералізації суспільного життя 1953–1964 рр.: Дис. канд. іст. наук / 07.00.01 — Історія України. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2002. Додаток 3. — С. 222.

¹⁹ Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. — Чернівці: Золоті литаври, 1999. — С. 412–419.

²⁰ Коцур А.П., Коцур В.П. Історіографія ... — Курс лекцій. — К., 1996. — С. 124.